

# ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія юридична

Випуск 36



Львів – 2001

## СТАЦІОНАРНОСТІ ТА РОЗВИТОК АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

*Н. Багай*

*Львівський національний університет імені Івана Франка,  
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна*

Сільськогосподарське (аграрне) право є відносно новою галуззю в системі права України. Її формування свого часу відіграло значну роль у підвищенні ефективності правового регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. Дедалі більше зростає значення сільськогосподарського (аграрного) права в період проведення аграрної реформи в Україні з метою, зокрема, підвищення ефективності аграрного сектору економіки та вирішення невирішеної проблеми в країні.

Суспільні відносини, в тому числі і в сільському господарстві, розвиваються за певними об'єктивними закономірностями, що зумовлені історичними умовами розвитку держави, їх економічними засадами, а також певною мірою особливостями кожного регіону. Визначальну роль при ньому відіграє також природа відносин власності.

Тривалий час в аграрному секторі нашої економіки було дві форми власності: державна і колгоспно-кооперативна. На базі державної форми власності виробництвом сільськогосподарської продукції займалися радгоспи, державні сільськогосподарські підприємства, а на базі колгоспно-кооперативної, по суті, єдиним суб'єктом аграрних відносин були колгоспи. Галузь державного права регулювала відносини, суб'єктом яких виступали лише колгоспи. Суспільні відносини за участю радгоспів, інших державних сільськогосподарських підприємств регламентувались різними галузями права: сільським, трудовим, цивільним, адміністративним, фінансовим та ін.

Окрім з тим у процесі організації сільськогосподарського виробництва складалася велика кількість різноманітних суспільних відносин, у зв'язку з чим сільське господарство, будучи цілісним об'єктом управління, самостійною галуззю матеріального виробництва, в правовій сфері розпадалося на "зони" різних численних галузей права. Водночас нехтувались істотні особливості сільськогосподарського виробництва як процесу землекористання, що завжди складала сутність діяльності різних аграрних суб'єктів.

Сільське господарство – особлива галузь економіки. Це пов'язано як із специфікою господарювання, "унікальними природно-біологічними факторами галузі економіки, яка використовує землі сільськогосподарського призначення як основний і незамінний засіб виробництва, так і зі значенням сільської продукції як життєзабезпечувального фактору для всього суспільства" [1, с.5]. У зв'язку з цим воно об'єктивно потребує "власного" правового регулювання.

Земля і праця в сільськогосподарському виробництві, на відміну від промислового, виступають в органічній єдності, без якої неможливе отримання продукції праці [2, с.24]. Крім того, сільське господарство, характеризується і певними істотними особливостями, як органічний зв'язок сільськогосподарського виробництва з природно-кліматичними умовами, екологічні властивості

трудових відносин, сезонний характер сільськогосподарської праці, залежність від певних біологічних, фізіологічних процесів у рослинництві і тваринництві, високий ступінь нормального виробничого ризику, можливість виникнення негативних результатів праці по закінченні виробничого циклу тощо. Ці особливості, здебільшого однаково проявлялися в усіх сільськогосподарських сферах, що переконливо свідчило про необхідність інтегрованої і спеціалізованої правової регламентації аграрних відносин. Адже специфічні особливості сільського господарства аж ніяк не могли бути враховані традиційними галузями права, бо врахування такої специфіки не входило до їхніх завдань. Наукою аграрного права було доведено, що більш адекватний характер суспільних відносин у сільському господарстві юридичний режим, який забезпечить комплексна, інтегрована і спеціалізована галузь права – сільськогосподарське право, певну спільність норм якого повинна забезпечити спрямованість на уніфіковане правове регулювання виробничої сфери сільськогосподарської діяльності [3, с.103].

Отже, об'єктивна потреба комплексного підходу до правового регулювання відносин у сільському господарстві, яке б враховувало специфіку сільськогосподарського виробництва, зумовила формування комплексної спеціалізованої галузі сільськогосподарського законодавства та однойменної галузі права [4, с.72].

Як відзначалося рядом науковців (Н.І.Титовою, І.Ф.Клименко, Г.Ю.Бистровим), значну роль в процесі становлення сільськогосподарського (аграрного) права відіграв розвиток аналогічного законодавства, формуючи його як системного галузевого утворення.

Загальноновизнаним є те, що система права програмує систему законодавства, а отже, і галузь права як система об'єктивних властивостей, зумовлює структуру законодавства. Таке їх співвідношення насправді є характерним для тих галузей права і галузей законодавства, що вже склалися і існують. Проте це традиційне співвідношення змінюється, якщо йдеться про становлення нових галузей права і утворень. Як слушно вказує Н.І.Титова, "в тих галузях права, які формуються, історична першість належить галузі законодавства" [4, с.12]. У такому випадку галузь права починається з формування системи законодавства, тобто галузь законодавства є юридичною основою, базою галузі права.

Аналогічно і сільськогосподарське законодавство як системне галузеве утворення стало безпосередньою юридичною базою для формування сільськогосподарського права – сільськогосподарського права.

Ядром сільськогосподарського (аграрного) законодавства стали уніфіковані нормативно-правові акти, основою яких є інтеграція правового регулювання діяльності усіх аграрних суб'єктів. Саме уніфіковані нормативні акти як елементи сільськогосподарського законодавства формують первинні норми комплексної міжгалузевої галузі сільськогосподарського права, до яких тяжіють і інші нормативні акти цієї галузі [2, с.136]. Можна сказати, що юридичні норми, які містяться в нормативно-правових актах основних галузей законодавства, відраховуючи специфічні особливості певної сфери суспільних відносин, набувають необхідної спеціалізації. Таким чином, виникає нова правова норма, яка повинна відрізнятися від тих, що їй передували, і яка повинна бути виражена в відповідному нормативно-правовому акті. Така правова норма (норми) є "первинними клітинами" "фундаменту нової галузі законодавства, а за нею – права" [4, с.125].



Зперше у правовій науці ідея про формування нової комплексної галузі сільськогосподарського права була висловлена професорами В.М.Чхиквадзе та І.Ямпольською в 1967 році [5, с.36].

Перше ж розгорнуте визначення сільськогосподарського права як галузі права в літературі дає М.І.Козирь [6, с.43-51]. Автор виділяє об'єктивні і суб'єктивні передумови формування сільськогосподарського права, дає поняття предмету цієї галузі права, методу, системи, розкриває значення сільськогосподарського права для підвищення ефективності правового регулювання сільських відносин. Це поклало початок дискусіям в аграрно-правовій науці щодо визнання сільськогосподарського (аграрного) права як комплексної галузі права, розуміння змісту і структури його предмета та ін.

Прихильники сільськогосподарського права по-різному розглядають цю проблему. Одні автори (М.І.Козирь, Н.І.Титова, Г.Ю.Бистров, О.А.Кічатова, М.Петров, М.В.Сторожев, Ф.М.Раянов, З.С.Беляєва, Г.В.Чубуков, М.Погрібний, І.Е.Середа, В.І.Семчик) вважають, що сільськогосподарське право – це комплексна галузь права. Інші – (В.С.Шелестов, Л.І.Левітін, М.Головко) стверджують, що сільськогосподарське право слід розглядати як самостійну галузь права. Ще інші (В.В.Лаптев, В.С.Мартем'янов, В.В.Тадевосян) вважають його підгалуззю чи розділом господарського права або (М.Павлович) агропромислового права. В аграрно-правовій науці були спроби і заперечення щодо можливості існування сільськогосподарського права як галузі права (І.Ф.Панкратов, В.З.Янчук, І.Ф.Казьмін, В.М.Яковлев, М.Братусь, Я.Я.Страутманіс, Р.З.Лівшинь), які зумовлені запереченням визнання в структурі права комплексних галузей та браком власного предмета правового регулювання.

Однак загальноновизнаним в юридичній науці є те, що лише основні галузі права володіють усіма притаманними їм ознаками (структурними особливостями, юридичною своєрідністю, наявністю специфічного предмета), тоді як інші – лише частиною цих ознак [7, с.144]. А тому виділення сільськогосподарського права у самостійну галузь не потребує єдності предмета правового регулювання – адже йдеться про комплексну галузь права. А наявність сільськогосподарського права зумовлюється якраз складним комплексом суспільних відносин у сільському господарстві [8, с.76]. Тому мова йде про регулювання не однорідних суспільних відносин, що є характерним для основних, основних галузей права, хоч і неоднорідних, проте таких, що є складним комплексом взаємопов'язаних суспільних відносин" [9, с.83].

Отже, предметом сільськогосподарського (аграрного) права є органічний комплекс суспільних відносин: земельних, трудових, майнових, організаційно-правових (як зовнішніх, так і внутрішньогосподарських), що складаються в процесі здійснення сільськогосподарськими підприємствами та іншими юридичними суб'єктами виробничої сільськогосподарської та пов'язаної з нею діяльності. Причому в цьому складному комплексі відносин земельні та трудові відносини становлять його найвагомішу частину, оскільки саме ці відносини найбільше опосередковують специфічний та унікальний за своєю суттю процес створення сільськогосподарської продукції.

З плином часу наука перейшла від уживання терміна "сільськогосподарське право" до терміна "аграрне право", який повніше підкреслює зв'язок цієї комплексної, самостійної та спеціалізованої галузі права з економікою і проведенням аграрної реформи в Україні.

В сучасних умовах у зв'язку з конкретними проблемами аграрної реформи розвитком сучасного аграрного законодавства та розширенням акційно-комплексної галузі аграрного права виникає багато проблем у цій площині.

На наш погляд, аграрне право можна визначити як комплекс спеціалізовану та інтегровану самостійну галузь права, яка сформувалася в комплексній галузі сільськогосподарського законодавства і є системою правових норм, які регулюють комплекс взаємопов'язаних суспільних відносин земельних, трудових, майнових, організаційно-управлінських, соціальних та інших, що складаються в процесі здійснення сільськогосподарськими підприємствами та іншими аграрними суб'єктами виробничої сільськогосподарської та пов'язаною з нею діяльності. Зміст аграрного права України в сучасних умовах значно розширюється. Це пов'язано насамперед з істотною зміною відносин земельної власності та виникненням нових суб'єктів аграрних відносин: селянських (фермерських) господарств, сільськогосподарських кооперативів, приватних аграрних підприємств тощо.

Сучасне аграрне законодавство охоплює певну спеціалізовану сферу земельного законодавства, яка торкається земель сільськогосподарського призначення. Варто підкреслити, що нормативно-правові акти аграрного законодавства, поряд із земельними відносинами, які є базовими в аграрному праві, регулюють й інші види суспільних відносин (зокрема, трудові, фінансові, організаційно-управлінські, майнові, що складаються в процесі виробничої сільськогосподарської діяльності різних аграрних суб'єктів).

Аграрне право України в сучасних умовах робить істотний внесок у поліпшення соціальних, культурно-побутових умов життя на селі, на створення соціальної рівності між містом та селом, що має важливе практичне значення [10, с.85].

Отже, особливості сучасного етапу розвитку аграрного права України зумовлені радикальними змінами форм власності і господарювання на селі, сучасним станом економіки. З цим пов'язаний досить активний розвиток аграрного законодавства (хоч і не завжди послідовний).

Сучасне аграрне право України характеризується поглибленням спеціалізації і комплексності правового регулювання суспільних відносин в аграрному секторі економіки. Правовим нормам, що становлять основу аграрного права як частини права, притаманна своєрідність предмета правового регулювання та глибока аграрна спеціалізація, яка відображає специфіку сільськогосподарського землевикористання. Зумовлене активним розвитком аграрного законодавства збільшення питомої ваги аграрно-правових норм, що якісно відрізняються за змістом від генетично пов'язаних з ними норм основних галузей права, свідчить про сформованість цілісної, самостійної комплексної галузі аграрного права України.

В сучасний період ми спостерігаємо також розширення змісту комплексної галузі аграрного права за рахунок збільшення кола аграрних суб'єктів. Як Конституція України, нормативно-правові акти цивільного, земельного та аграрного законодавства створили можливості для рівноправного функціонування в системі агропромислового комплексу не лише старих аграрних формуваль, а й інших різноманітних аграрних суб'єктів, заснованих у державній, колективній чи приватній формі власності: колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств та товариств з обмеженою



дальністю, селянських (фермерських) господарств, особистих підсобних господарств громадян, приватних аграрних підприємств, індивідуальних та колективних агровиробників, інших аграрних суб'єктів.

Законодавче закріплення плюралізму форм земельної власності дало можливість усім аграрним суб'єктам здійснювати виробничо-господарську діяльність на землі на основі вільного вибору форм власності (відповідно до статті 119, 13, ст.562; 14, ст.660; 15, ст.54; 16, ст.93; 17, ст.115; 18, ст.277), "Про приватності на землю" [19, ст.225]).

Розвиток аграрного права України, покликано забезпечити реалізацію цієї реформи в умовах переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки. Зумовив виникнення нових правових інститутів сільськогосподарського (аграрного) права, серед яких можна виділити: інститут приватної власності на землю; колективної власності на землю; інститут господарської оренди; інститут селянського (фермерського) господарства; інститут приватизації майна в агропромисловому комплексі та деякі

інші зазначені особливості сучасного етапу розвитку аграрного права України. Уведення нових правових інститутів у його систему потребують нових підходів до вивчення, характеристики змісту, перспектив розвитку цієї галузі права. А отже, це зумовлює подальший розвиток і розширення аграрно-господарських наукових досліджень та розробок, оскільки система науки аграрного права як і будь-якої іншої галузевої юридичної науки, визначається в першу чергу системою відповідної галузі права.

Отже, юридичне забезпечення розвитку всього сільськогосподарського комплексу на сучасному етапі стало можливим у результаті чіткого закріплення в системі права такої комплексної, інтегрованої і спеціалізованої форми сільськогосподарського (аграрного) права, що дало можливість охопити правовим регулюванням суспільні відносини, які формуються в процесі діяльності сільськогосподарської діяльності всіх аграрних суб'єктів.

Комплексний підхід до регулювання суспільних відносин в аграрному секторі економіки дає змогу максимально врахувати специфіку й особливості сільськогосподарського виробництва, що сприяє всебічному та ефективному розвитку суспільних відносин в сільському господарстві, а в кінцевому результаті позначається і на ефективності функціонування аграрного сектору економіки та АПК в цілому.

Розвиток аграрного права України в умовах ринкової економіки та нових економічних умов господарювання потребує подальшої розробки фундаментальних проблем, принципів його розвитку, основних засад правових інститутів тощо.

Львів, 1996.

Львів, 1989.

Львів, 1989.

Львів, 1981. - №3.

Львів, 1981. - №3.

4. Титова Н.И. Материальная ответственность работников сельскохозяйственных предприятий. – М.: Юрид. л-ра, 1978.
5. Чхиквадзе В.М., Ямпольская Ц.А. О системе советского права // Советское государство и право. – 1967. – №9.
6. Козырь М.И. Советское сельскохозяйственное право: тенденции стабильности и развития // Советское государство и право. – 1973. – №6.
7. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Курс лекций: В 2 т. – Свердловск, 1973. – Т.1.
8. Петров В.В. Образование сельскохозяйственного права – результат развития системы советского права // Советское государство и право. – 1974. – №1.
9. Сельскохозяйственное право. Учебник. – М.: Юрид. л-ра, 1985.
10. Титова Н.І. Розвиток радянського сільськогосподарського законодавства в умовах перебудови // Проблеми формування інститутів правової держави. Львів, 1990.
11. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №25.
12. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №20.
13. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №38.
14. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №48.
15. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №7.
16. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №11.
17. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №13.
18. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №26.
19. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №18.

#### CREATION AND DEVELOPMENT OF AGRARIAN LAW OF UKRAINE

*N. Bagaj*

*Ivan Franko National University of Lviv,  
Universitetska St. 1, UA-79000 Lviv, Ukraine*

In the article the process of creation Agrarian Law of Ukraine, is analyzed. The author underlies the importance of agrarian legislation for formation of a specialized and integrated branch of the Agrarian Law. He also defines the nature of Agrarian Law of Ukraine and its subject, and as well as distinguishes peculiarities of development of Agrarian Law nowadays.

**Key words:** agrarian Law; creation; development.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2003

Прийнята до друку 31.03.2004